

När speldjävulen utmanade Gud

AV RICHARD HOLMGREN

Spelpassionen och tävlingslustan är djupt rotad i det mänskliga psyket och vi finner det på ett eller annat sätt i alla kulturer, nu som då. Mängder av artefakter från brons- och järnålder vittnar om spelets vida betydelse världen över. Finns det möjligen indikationer på att spelet, som sprunget ur kult- och religionsutövning, redan tidigt utvecklade spel med insatser – hasardspel eller så kallad gambling?

Speljäser är vanliga som arkeologiska fynd och kanske är de lättast att tolka i Östra Medelhavsområdets ofta välbevarade lämningar. Det är dock sällan man ägnar forntida spel en vidare tanke, om hur och i vilka sammanhang spelen tillämpades. Det kan vidare vara svårt att dra en linje mellan kult och de spel som bör ses som ren förströelse eller de spel som baseras på insatser. Med analytiska verktyg skulle man säkert också finna att de till synes pragmatiska aspekterna av spelet, såsom vi finner det idag, äger en liknande problematik.

Forntidens lottdragning som manipulerades av gudarna har fortfarande mycket gemensamt med de inslag som i dag mer karakteriseras av ödet. För andra är gudarna fortfarande närvarande, om det så berör spel på hästar, lottdragning eller tärningsspel. Det finns dock en betydelsefull aspekt på spelet som innebär en utveckling som sker både parallellt och bort från religionen. Detta gäller hasardspelen. Dessa, kan man säga, kombinerar människans spelinstinkt med önskan om vetenskapen om hennes framtida öde. Det är därför till exempel tärningsspelet äger en naturlig länk till föreställningsvärlden. Spelet är inte bara en interaktion spelare emellan utan hänger sig även till de krafter som vi har oförmåga att förstå, det religiösa, det övernaturliga eller ordalag som att "slumpen är omutbar". Men, hasardspelets mest inskränkta bemärkelse är dess egenskap av kontrakt mellan två eller flera människor. Detta inbegriper utbyte av pengar eller andra värdesaker

Medeltida målning, slutet av 1400-talet, på trä från den nedbrunna kyrkan Södra Råda i Västergötland. Bilden visar Den förlorade sonen som spelar tärningsspel med insatser under uppenbart knivhot. De medeltida kyrkomålningarna skildrar gärna djävulens påfund och mustiga berättelser ur bibeln för att kyrkobesökarna ska skrämmas till ett liv i herrans tukt och förmaning.

mellan deltagarna vid utgången av en speciell tilldragelse. Det råder en viss osäkerhet om ursprungsbetydelsen av ordet

hasard, men arabiskans zahr, tärning (alternativt spelmark), är en av de främsta kandidaterna. Hasardspelen kan mycket

väl vara mänsklighetens äldsta och mest utbredda form av spel och den äldsta kända tärningen är astragalen.

Tärningen är kastad

Det vanligaste svaret på vad en astragal är, är följaktligen att den anses vara föregångaren till dagens nummerade och sexsidiga tärning. Ordet astragal är en försvenskning av grekiskans, astragalos, vilket är en bland flera benämningar på den ledknota som sitter i hälen på många däggdjur. Men, det är hos får, getter, grisar och kor som benet äger en mera tilltalande rektangulär men rundad form – vilket lämpar den som tärningsobjekt. Vi känner vanligen till uttrycket "att spela ledknotor", men när benet istället används för att se in i framtiden så brukar det benämnas spåben. Den vanligaste benämningen i västvärlden i dag är dock knuckle bone ofta då i sammanhanget som speltärning. Astragalen kan landa på fyra olika sätt när man kastar den och varje sida har ett numeriskt eller annat signifikativt värde. Ända sedan den sexsidiga tärningen trädde in på scenen, har de två föremålen existerat parallellt och astragalen följer fortfarande med i olika kultursfärer världen över. Det är svårt att säga när tärningen, såsom vi känner den i dag, blir vanligt förekommande och i vilken kultursfär som den uppstår.

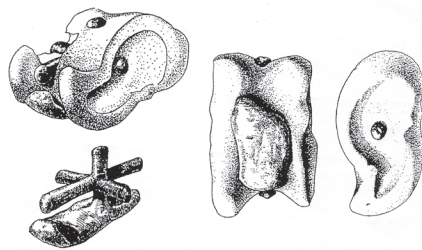
Relativt tidigt i historien, i antikens Grekland, ser vi att astragalerna kunde föras med nummer som arrangerats på ett sådant sätt att dess motsatta sidor blev sju – likt dagens tärningar. Den grekiske historieskrivaren Herodotos berättar att det var Lydierna som uppfann det tärningsspel som senare begagnades av grekerna. Om han avsåg tärningsspelet generellt eller spel med den sexsidiga tärningen, är svårt att avgöra. Vi kan bara förmoda att det var omkring mitten på det första årtusendet före vår tideräkning som den sexsidiga och nummerade tärningen började bli vanlig. Förmodligen var den en specialiserad utveckling av astragalen som uteslutande kom att användas i just spelsammanhang.

Gräl om pengar

Hasardspelen har med största sannolikhet uppstått ur ritualer där gudarnas vilja tolkades genom att olika föremål kastades på marken, ofta astragaler. Men, om man nu har spelat med någon form av insatser, kan vi då förstå detta utifrån det arkeologiska materialet? I den historiska etnografin finns beskrivningar på olika typer av spel. I Mellan-

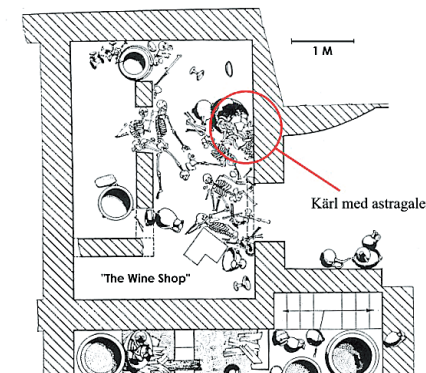
Två grekiska kvinnor spelar med astragaler. Figurin i terrakotta, finns på British Museum i London.

Den blyfyllda astragalen från palatset i Ugarit. Illustration: Schaeffer, C. F. A. (1962) "Fouilles et découvertes des XVIIIe et XIXe Campagnes, 1954-1955 Ugaritic IV, Paris, 1-150.

En av de berömda Sotades-astragalerna från Grekland cirka 400 f.kr. visar bemålade astragaler med dansande män och kvinnor.

Spår efter gambling? Beycesultan under Sen Bronsålder - I "the wine shop" återfanns en barliknande konstruktion med intilliggande dryckeskärl. Här hittades även en behållare innehållande 77 astragaler. Illustration: Richard Holmgren (efter Macqueen, J. G. (1975:71) The Hittites and their contemporaries in Asia Minor. London.)

östern kastar man fortfarande astragaler på ett sätt som just liknar dagens sätt att spela kula. Det gäller att kasta en astragal på andra utplacerade astragaler och sedan försöka vända dem från deras position. Kastverktyget är större än de övriga astragalerna och ofta försedd med bly för att öka dess stötkraft. Detta för onekligen tankarna till den astragal som återfanns i bronsålderpalatset i Ugarit, nuvarande Syrien, samt inte minst tiotusentals andra metallfyllda eller perforerade astragaler från järn- och bronsålder som grävs fram kring östra Medelhavsområdet. Inte minst viktiga för tolkningen är hundratals, på olika platser, återfunna större ackumulationer av dessa ben.

I en redogörelse för förislamisk gambling, skriver F. Rosenthals i boken *Gambling in Islam* om hur väletablerat denna institution var och att ordet gambling jämförades med definitionen "utbyte". Inte minst återspeglas detta i Koranen, där det inom drömtolkningen sägs att drömmandet om tärningsspel betydde gräl om pengar. Definitionen qimar avser despel där vinnaren mellan två motspelare får något av förloraren. Ordet är vidare speciellt kopplat just till tärningsspel med astragaler. Med stor sannolikhet utgjorde benet, även under förhistorisk tid, själva insatsen. Detta om man beaktar moderna speltraditioner och ordet zahr med dess konnotation till spelmark. Kanske astragalen från Ugarit utgör en av de äldre indikationerna för denna institution även om vi inte med säkerhet kan säga något om insatserna. I Ibn Fadlans reseberättelse, från 900-talet, finns en intressant passage som beskriver penningväxlarna i Chwarism, öster om Kaspiska Havet. De sålde speltärningar vid sidan om myntenheten dirhem. Det verkar alltså vara rimligt att man i Chwarism kunde växla till sig spelmarker som hade ett definierat kommersiellt värde. Kanske var det i liknande sammanhang som astragalen kunde inköpas för att användas som insats i spel. Att astragalen till skillnad mot tärningen inte går att förfalska, torde kanske vara det viktigaste kriteriet på att det i detta fall handlar om just benknotor. Detta ger en intressant tolkning av astragalen som värdesak under förhistorisk tid.

Förändrade insatser

Även den romerska sfären antyder astragalernas starka bytesvärde, men för tiden ofta reducerade till barns spel och lekar. Horatius skriver om hur en rik man delar sina gods mellan sina söner. På sin dödsbädd jämför fadern sin son

Aulus sätt att bära sina astragaler löst i sin toga, redo att ge bort dem eller spela med dem. Medan Tiberius, var den som alltid räknade sina astragaler och högtidligt gömde undan dem i håll. I mongoliska speltraditioner, från förra seklets början, vet vi att spel med astragaler var en sorts magisk utövning med vars hjälp herdarna försökte säkra en lyckosam framtid. Tron på magiska krafter genom dessa spel hade sitt ursprung i astragalens symboliska och magiska krafter, men många som spelade var inte längre medvetna om dessa associationer. Om detta förhållandevis slutna och självförsörjande folk hade samma förutsättningar som de mer kommersiellt inriktade samhällena, där det var möjligt att avvyrta eventuella vinster, så hade speltraditionen kanske fått en helt annan prägel. I de mongoliska speltraditionerna finns idag ett antal spel som bygger på att vinna motspelarens astragaler, men vinsten bygger endast på samlandet av poäng. Den som samlat mest poäng (astragaler) vinner och i det mongoliska herdesamhället gör det generellt anspråk på lycka. Men i vissa spel, de som mycket liknar vårt sätt att "kasta gris", kan poängen ibland uttryckas i pengar. Detta senare faktum bör tolkas som ett naturligt led i mongolernas urbanisering.

Spel blir gambling

Med utgångspunkt från de stora mängder astragaler som återfunnits vid olika förhistoriska tempelområden kring Medelhavsområdet, så är det inte orimligt att man "spelat" vid olika kultplatser och att detta också illustrerar spelets naturliga del av religionsutövning. Det är rimligt att det var i liknande sammanhang som spelandet framodlade mer vinstinriktade aspekter och att det mycket tidigt uppstod en negativ ambivalens mellan övrig spelfilosofi och det vi idag kallar gambling – något som också genomgående präglade utvecklingen av tärningsspelet inom islam.

Och visst, efter vad det sägs – djävulen har mycket riktigt bockfot.

Richard Holmgren vid ARCDoc - Arkeologisk Dokumentation, forskar om forntidens spel och traditionella pengar.
richard.david@swipnet.se

